

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
TÉZISEK

ROSTA SZABOLCS

A KISKUNSAGI HOMOKHÁTSÁG
13–16. SZÁZADI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

ELTE Történettudományi Doktori Iskola
Dr. Erdődy Gábor DSc, a Doktori Iskola vezetője

Régészettudományi Intézet doktori program
Dr. Borhy László DSc, a program vezetője

A bizottság tagjai:

- Dr. Raczky Pál egyetemi tanár
- Dr. Pálóczi Horváth András kandidátus CSc, egyetemi docens
- Dr. Takács Miklós, az MTA doktora
- Dr. Mordovin Maxim PhD
- Dr. Feld István kandidátus, egyetemi docens
- Dr. Sárosi Edit PhD

Témavezető: Dr. Laszlovszky József egyetemi docens

Budapest, 2014

Jelen disszertáció fő célkitűzése a Kiskunsági Homokhátság középkori településtörténetének megírása volt, ilyen szempontból egyértelműen hiánypótló munkaként értelmezhető.

1. A CÉLTERÜLET

A disszertáció a Kiskunsági Homokhátságot jelöli meg vizsgálati területként. A munka során a folyamatosan fejlesztett módszerek némileg alakítottak a célterület kiterjedését és megnevezését is. Ezzel párhuzamosan, a későközépkori települési rendszer tisztázása, a perifériakusnak gondolt 13. és 16. századoknak a köztes időszakéhoz hasonló mélységű vizsgálatát követelte meg, így az időhatárok kitágításának igényét is maga után vonta az Árpád-kor és a török hódoltság települési rendszerének irányába.

A vizsgált terület a Duna–Tisza közén, a Duna–Tisza közti Hátság/Homokhátság középtájon terül el. A Homokhátság közigazgatásilag nem határolható le egyértelműen, hiszen bár jó része Bács-Kiskun megyében található, lényeges részei nyúlnak át Pest és Csongrád megyébe is. Teljes kiterjedése megközelítőleg 7 400 km². A disszertációhoz kapcsolódó kutatások részint a területi korlátok, részint egyéb, főként régészeti és történeti vonatkozások miatt nem e teljes területre terjednek ki. A vizsgálatba 50 mai település területe lett bevonva, mely mindösszesen 4 320 km²-t jelent, így lényegében a Homokhátság nagyobb részére vonatkozóan készült el településtörténeti elemzés. A területre a Kiskunság elnevezés is használatos, mely azonban nemcsak természetföldrajzi egység, hanem egy pontosan nem körülírható, történeti-kulturális egység is egyben. A terület Kiskunság elnevezése azonban csak a 16. század közepétől jelenik meg, így e meghatározás a vizsgált időszak tekintetében nem pontos. Ráadásul a kutatás során egyértelműen tisztázódott, hogy a Kiskunság történeti egységként is állandó változáson ment keresztül, a mai meghatározás főként újkori történeti és kulturális alapokon nyugszik, a középkor nagyobb részére nem feltétlenül érvényes. A Duna–Tisza közén a földrajzi egységek megnevezésében és használatában a földrajztudomány sem képvisel egységes álláspontot, melynek nyilván az említett kulturális-történeti vonatkozások lehetnek eredői.

A disszertáció ezért kapta a Kiskunsági Homokhátság címet, mely egy természetföldrajzi egységet is jelent ugyan, ám nevében hordozza kulturális jellegzetességét is, hiszen a tanulmány e tájegység történeti jellemzőit írja le, foglalja össze.

2. VIZSGÁLATI SZEMPONTRENDSZER

A cél megvalósítása érdekében elsősorban egy olyan egységes szempontrendszert kellett létrehozni, mely lehetőséget biztosított egyrészt a különféle adatközlések korábbi, szerteágazó részeredményeinek kezelésére, másrészt eddig a településtörténeti kutatásokban kevésbé, vagy egyáltalán nem alkalmazott új módszerek által kinyert hatalmas adatmennyiséget is képes volt beépíteni.

A településtörténeti vizsgálatok alapvető szempontja, a tényszerű és egységes adatok minél pontosabb kinyerése érdekében, a középkori lelőhelyek helyszínen történő beazonosítása volt. Ez az elvárás azonban nyilvánvalóvá tette, hogy a Homokhátság minden lelőhelyre kiterjedő kutatása fizikai képtelenség, hiszen a teljes települési hálózat pontos felvázolása kizárólag a vizsgált terület szisztematikus bejárása és feltérképezése révén lenne elérhető. Emellett egyéb racionális megfontolások is a vizsgálati körbe

bevonandó lelőhelyek szűkítését javasolták. A kisebb középkori telepek ugyanis a legtöbb esetben kizárólag régészeti módszerrel kutathatóak, azoknak sem történeti, sem térképészeti és egyéb vonatkozásuk nincsen. Így az egykori templomos helyszínek kerültek előtérbe, mint a középkori települési rendszer nyilvánvaló központi elemei.

A dolgozat fő feladata a középkori templomok felkutatása, a köré szerveződő települések és környezetük, meghatározott szempontok szerinti felmérése volt. Az adottságokat mérlegelve, a célzott terepbejárások lettek meghatározva a kutatás alapjának, az új eredmények többsége is főként ennek révén írható le. Célja az ismert és régészetileg ismeretlennek minősülő középkori templomos lelőhelyek felderítése volt, melyre bárminemű, a terepi azonosításra alkalmas adat állt rendelkezésre.

Kecel és Kiskunfélegyháza egyes, korábban szisztematikusan feltérképezett területén, megtörtént a településrendszer mélyreható elemzése is valamennyi kisebb település bevonásával. Ezek eredményei egyrészt alkalmazhatóak a Homokhátság egészére, másrészt bizonyosságát adták, hogy a településtörténeti kérdések kapcsán nem kapunk annyival több és pontosabb eredményt, mely indokolná nagyobb részek ilyen mélységű vizsgálatát. A kutatás során kiderült, hogy a célzottan a középkori templomos lelőhelyekre irányuló vizsgálat, önmagában is alkalmas a terület településtörténetének megírására. Így az alapvető célkitűzéshez, a Homokhátság településtörténetének megírásához a legfontosabb lépés a pontos középkori templomos lelőhelykataszter megalkotása volt.

3. A TELEPÜLÉSTÖRTÉNET KUTATÁSÁNAK ALKALMAZOTT MÓDSZEREI

Az az alapvetés, mely szerint bármely régészeti korszak településtörténetének leírása összetett feladat, hogy csakis több tudományágat átölelő, komplex szemlélettel, a legapróbb információkat is beépítve tudunk előrelépni, a Homokhátságra vonatkozóan hatványozottan igaz. Ennek egyértelműen körülírható okai a régészeti kutatottság rendkívül alacsony foka, valamint a középkor vonatkozásában az ország más területein ilyen mélységben szinte ismeretlen forráshiány. Ezért a hagyományosnak mondható régészeti és történeti módszerek mellett az adatszerzésben erőteljesen felértékelődik egyéb, bárminemű tudományos információt is hordozó lehetőség, mint a természettudományok, a nyelvészet által nyújtott adatok, de kiemelkedően fontos lehet a helytörténet, néprajz vagy akár a szájhagyomány is. Ezeken felül pedig elengedhetetlen új utak és lehetőségek keresése, akár alternatív, korábban a településtörténeti vizsgálatokhoz csak alig vagy egyáltalán nem alkalmazott módszerek bevonása is.

Történeti források

A csak a történeti források alapján leírt települési rendszer legnagyobb hiányosságát a középkori források esetlegessége, illetve az eleve gyér számú forrásból kinyerhető információk alacsony száma jelenti. Különös tekintettel igaz a források hiánya az Árpád-korra és a 14. századra. Egyértelműen jelzi a forrásszegény helyzetet Györffy György Kunsághoz fűzött véleménye, miszerint „*a Kunság szállásokra lebontható történeti földrajza ezek szerint, a XIV. századi adatok alapján még nem írható meg...*”¹ Györffy véleménye mindenképpen tükrözi a valós helyzetet, hisz amennyiben a településföldrajz vizsgálata min-

¹ GYÖRFFY III. 532.

dössze a történeti források bevonásával történik, akkor ezen a vidéken a 14. századi település- és úthálózat egészére vonatkozó eredményeket képtelenség elérni. A forráshiány érzékeltetésére jó példa a kiskunsági területek jó részét lefedő *Csertan-szék* esete, ahol az ismert 35 kun szállásból oklevelekben mindössze 3 van említve a 14. század folyamán. A többség létre csak a 15. század második feléből van tudomásunk, de több, régészeti már beazonosított és meghatározott egykori kun település csak a terület elnéptelenedése után pusztaként, a 16. századi török defterek adatai alapján ismert. Nem beszélve azokról a földrajzi nevekről melyek esetében gyanítható, hogy egykori település nevét őrizték meg, történeti források azonban nem szólnak róluk.

Mindamellet, hogy természetesen alapvető fontosságú adatokkal szolgál, világosan látszik, hogy a 13. és 14. századra kiváltképpen, de a későbbi időszakokra is érvényes a középkori források kizárólagosságának problematikája a településtörténet kutatásában.

Nyelvészet

A Kiskunságban vannak legnagyobb számban a téma szempontjából elsődleges fontosságú – a kun-kipcak szórványemlékek csoportjához tartozó – kun gyökerű helységneveink. Ezek mellett nem elhanyagolható számban vannak jelen a településtörténeti kutatásban elsődleges fontosságú, kun gyökerű földrajzi neveink sem.

Mándoky István halála után jelentősen csökkent a kun nyelvemlékek, ezen belül is a kunsági földrajzi nevek gyűjtése és elemzése. A további kun szórványemlékek felgyűjtésére a lehetőségek, az elmúlt évszázad második felében és napjainkban is zajló társadalmi és gazdasági átalakulás miatt egyre szűkülnek. Ennek ellenére a kutatás során is felbukkantak új, gyakran csak a helyiek nyelvében élő, vagy térképen szereplő kun gyökerű, esetleg „kun-gyanús”, tudományos szempontból még nem megfelelően kiértékelt földrajzi nevek. Az egyes középkori települések történetének árnyaltabbá tételéhez járulnak hozzá az azok környezetében, azokkal kapcsolatban felmerülő kun nevek. A nyelvészet az adott környékre vonatkozó mindennemű történeti, régészeti, földrajzi adatokat kiegészítve nyújt fontos információkat a Kiskunság középkori településtörténetéhez.

Térképészet – térinformatika

A Homokhátság középkori településtörténetének kutatásában az eredmények mennyiségét és minőségét tekintve, egyértelműen a térképészeti anyag nyújtotta a legnagyobb segítséget.

A térképek hasznossága a régészet szempontjából eleve kétségszoros, hiszen olyan terepi jelenségeket rögzítenek, melyek alapvető információkkal szolgálnak, legyen az akár egy őskori kurgán vagy egy középkori templomdomb. Különösen hasznos abból a szempontból, hogy legtöbb esetben egy teljes térséget mutat meg, így egyrészt a környezet rekonstrukciójának alapját jelenti, másrészt összefüggésekre mutat rá. A régi térképek pótolhatatlansága ezen felül az, hogy olyan elemeit mutathatja meg a korabeli tájnak, melyek ma már nem láthatók. A Kiskunsági Homokhátság különböző részleteit ábrázoló 18. és részben a 19. századi térképek gyakori tereppontként határozzák meg az alapvetően egysíkú tájon azokat a kisebb dombokat is, melyek kiemelkednek környezetükből. Gyakori esetekben földrajzi névként jelölik e halmokat, utalva jellegzetességeikre. A *Kőhalom*, *Csonthalom*, *Aranyhegy* olyan jellemzők, melyek emberi

nyomokra utalnak. A *Templom- Kápolna-hegy, halom, domb* pedig egyértelműen jelzik e tereppontok régészeti érintettségét. A legtöbb információt a 18. századi térképek hordozzák, kiemelkedően a középkor kései időszakára vonatkozó adatközléssel. A török hódoltság időszakában elhalt egykori települések nyomai, különösen a romos állapotukban is jól látszó pusztatemplomok alapvető viszonyulási pontként jelentkeznek az újkorban is.

A térinformatika alkalmazása egy olyan újítás a térképészetben, mely a korábbi lehetőségeket képes kibontani, eredményeit újraértelmezni.

A mai koordinátarendszerbe illeszthető korábbi térképek georeferálása révén kiküszöbölhetőek lettek azok a torzulások, amelyek sokáig gondot jelenthettek egyes adott pontok lokalizálásánál. E technikai újításoknak köszönhetően a modern, pontos térképállományra rávetíthető képet kapunk, amivel a 18. századi térképeken szereplő adatoknak megkapjuk a pontos helyét, ma használatos koordinátáját. Gyakorlati jelentősége ennek az újításnak abban áll, hogy minden a régi térképeken szereplő, a középkori településekre utaló pusztatemplom, rom, – nagy pontossággal a mai térképekre vihető, így a terepen könnyen beazonosítható. A vizsgált területre vonatkozó, ma ismert térképek többsége felhasználhatóvá vált, közel 400 térkép adatai épültek be a dolgozatba. A 146 helyszín közül, a térképek 68 középkori templomot ábrázoltak valamilyen azonosítható formában

A 18–19. századi térképek teljes mértékű rávetítését a középkori település- és úthálózatra, természetesen csak megfelelő szűrő beiktatásával együtt tehetjük.² Az adatok egyenkénti felvitele és elemzése azonban az eddig elfogadottnál jelentősen fontosabb szerepét rajzolta ki e térképeknek, a középkori település és úthálózat kutatásában való használhatóságát tekintve.

A tetemes térképi anyag felgyűjtése is hatalmas előrelépést jelent, de az adatok értelmezhetősége teszi a térképészetet a középkori településtörténeti kutatások kiemelt forráscsoportjává.

Terepbejárás

A terepbejárás alkalmazásának eredményessége a középkori településkutatásban Méri István nagykunsági terepbejárásai óta vitán felül áll.³

A vizsgált területen történt régi ásatások és helyszínelések alapján már ismertnek mondható lelőhelyek közül, többnek a beazonosítása is nélkülözhetetlennek bizonyult, melyre a régészeti adatok hiányosságai és gyakori ellentmondásai miatt volt szükség.⁴ A terepbejárások jelentőségét az is növelte, hogy a helyszíni megfigyelés során olyan összefüggések váltak egyértelművé a már ismert lelőhelyek esetében is, melyek eddig kérdésként voltak számon tartva a szakirodalomban, illetve sok esetben kénytelenek voltunk a korábbi szakmai megállapításokat jelentősen kiegészíteni, korrigálni, esetenként felülbírálni.

A terepi munkánál a főbb szempontok a település kiterjedésére, a környező település fennállásának korára vonatkozó adatok begyűjtése. A terepbejárások pontosságát a GPS bevonása jelentősen emelte. A

² HATHÁZI 2004. 12.

³ MÉRI 1954.

⁴ Kecel környékén a szerteágazó földrajzi szempontok figyelembevételére és az elemzések megbízhatósága miatt szükségtelennek bizonyultak az újabb, hitelesítő terepbejárások. A pontos leírások, szisztematikus kutatás miatt Kerekgyháza középkori lelőhelyeinek terepbejárásától is eltekinthettünk.

hagyományos terepbejárások kombinálása a fémdetektoros vizsgálatokkal több esetben a korszak meghatározásának pontosítását segítették. A terepbejárások során gyűjtött leletanyag meghatározásához Ópusztaszer harminc év alatt folytatott szintkövetéses ásatása során kidolgozott tipológiát vettük alapul.⁵

Vannak természetesen olyan nehézségek, melyek a régészeti terepbejárások eredményeinek elemzése során jelentkeznek. A felszínen gyűjtött leletanyag meghatározása, az ásatásokkal is nehezen érzékelhető történelmi folyamatoknak a felismerését nem feltétlenül teszi lehetővé. A témát tekintve, a terepbejárások során gyűjtött leletanyag alapján nem határozhatjuk azt meg, hogy egy 13. században elpusztult település életének vége a tatárokhoz vagy a pusztásodási folyamathoz köthető-e, bár ez még gyakran ásatások során sem sikerül. Nem ad választ a 15. század második felében a pestisjárványok következtében meginduló pusztásodás, és az ekkor még meginduló újratelepítések kérdésére. A 16. század folyamán bekövetkező elnéptelenedés szakaszainak meghatározása is nehézkes pusztán terepbejárási adatok alapján. A mai Kiskunság középkori történetét nézve pedig önmagában alkalmatlan annak a lényeges kérdésnek az eldöntésére, hogy melyik település köthető az 1246 után betelepülő kunokhoz.

4. A KISKUNSAGI HOMOKHÁTSÁG ÁRPÁD-KORI KÖZPONTJA – PÉTERMONOSTORA

Bugac-Felsőmonostor Csitári tanya lelőhelyen, 2010–2013. között folytattuk azt a nagyszabású terv-ásatást, melynek eredményeképpen a Homokhátság 12–13. századi központját sikerült azonosítani. A Duna–Tisza köze középső részén eddig egyedülálló, a 14. századra már lebontott kolostor-együttes és az azt körülölelő nagy kiterjedésű település, a magyar középkor régészeti kutatásában fontos szerepet kaphat a jövőben. Jogosultsága e disszertáció keretein belül fenti kiemelkedő szerepén túl az, hogy szemléletesen érzékelteti a távlati lehetőségeket a komplex vizsgálati módszer továbbfejlesztése, kiteljesítése esetén. Pétermonostora lényegében egy településtörténeti „mélyfúrás” a dolgozatban. A középkori Pétermonostorával azonosított helyszín önmagában jelentősen megváltoztatta ismereteinket a Homokhátság középkoráról, különösen a 12–13. századról.

A Pétermonostorán eddig történt régészeti kutatás jelentős leletanyaggal gazdagított bennünket. A lelőhelyről előkerült fémanyag mind mennyiségében, mind minőségében példa nélküli eredményt adott. A vastárgyakat nem számolva is több mint 4 000 darab középkori fémtárgy már akkora merítés a korszak hagyatékából, mely komolyabb következtetések levonására is lehetőséget ad. A fémleletek változatossága és gazdagsága az Árpád-kori fémanyag tekintetében különösen igaz. A leletek közül, vitán felül a legkvalitásosabb és unikális darab az a két zománcozott bronzlemez és a hozzájuk tartozó aranyozott pánt, melyek példa nélküliek az eddig ismert korabeli magyar emlékanyagban. Művészettörténeti kiértékelésük még folyamatban van, a jelenlegi álláspont szerint az 1180-as évek közepén készült, limoges-i stílusjegyeket is magán viselő, a Rajna vidékről származó, jelenetsora alapján Szent Péter ereklyét őrző ereklyetartó tartozékkaként magyarázhatók.⁶

⁵ Köszönöm Vályi Katalinnak, hogy a terepbejárások leletanyagának meghatározásához és pontosításához elengedhetetlen segítséget nyújtott. Optimálisnak bizonyult a kerámiaanyag meghatározásához Ópusztaszer a kis földrajzi távolság miatt is, hiszen bizonyosan az egész középkori Dél-Alföldre illeszthető az ópusztaszeri ásatások kerámia tipológiája.

⁶ Az ereklyetartó művészettörténeti elemzését Kis Etele végzi.

Még ha a történeti források hallgatnak is Pétermonostora 13. századi életének fontos eseményeiről, a régészeti eredmények nyomán előkerült közvetett bizonyítékok sora igazolja, hogy a település életében komoly törés történt a 13. század közepén. Pétermonostora 13. század közepén történt összeomlása valamilyen hirtelen bekövetkező eseményhez kapcsolható, melyre az 1241–42-ben történt tatárjárás mindenesetre kézenfekvő magyarázatot ad.

Pétermonostora jelentősége abban is kereshető, hogy magán a lelőhelyen jelentősen túlmutató, általános érvényű következtetések levonására is lehetőséget nyújt. Mivel ezt a települést sem kímélték a környék települési rendjére hatást gyakorló folyamatok, így története szimbolizálja az egész homokhátság történetét.

5. A KISKUNSAGI HOMOKHÁTSÁG ÉS PEREMTERÜLETE KOMPLEX TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VIZSGÁLATÁNAK FŐBB EREDMÉNYEI

A térség középkori emlékanyagának mindenre kiterjedő felgyűjtése egészen eddig nem történt meg. Kiemelkedően jelentős Biczó Piroska munkája, aki 1987-ben rövid, ám igen fontos tanulmányban összegezte a Bács-Kiskun megyei templomos helyekkel kapcsolatos, közel 30 évvel ezelőtti aktuális ismeretanyagot.⁷ Biczó Piroska a forrásanyag szempontjából osztotta fel a templomos helyeket. A vizsgált területre vonatkoztatva, mindössze 16 templomos helyet sorolt a csak középkori okleveles adatok alapján ismert települések közé. 33 templomos hely csak újkori összeírásokból ismert helyszín volt, míg 9 templomra csak régészeti adatot, 6 helysére pedig kizárólag térképészetit talált. A fenti kategóriák némi átfedésben is vannak egymással. Talán a fenti számokkal összehasonlítva válik igazán érezhetővé, hogy mekkora előrelépés történt a Kiskunsági Homokhátság középkorának megismerésében. Jelen disszertáció az akkor említett összesen 60 templomos hellyel szemben, 146 középkori helyszínt tartalmaz. Bár az 1980-as években is jelentősen több adat állott volna elvileg rendelkezésre, ezek elérhetetlensége, a pontos térképek hiánya és egyéb nehézségek révén azonban rendszerbe nem lehetett állítani őket. Tehát lényegében már az egyáltalán adott, meglévő korábbi adatok összegyűjtése és rendszerezése is jelentős előrelépést eredményezett.

A templomok számának nagy mennyiségi emelkedéshez képest, még inkább szembeötlő a minőségi adatok előtérbe kerülése. Míg az 1980-as években, a területen mindössze 9 templomos helyről volt bármilyen régészeti adat, addig jelenleg a célterületen 59 késő középkori templomos helyet, ezeken felül további 33, az Árpád-korban elpusztult templomos lelőhelyet már biztonsággal helyezhetünk térképre. A korábbi rendelkezésre álló adatok pontosan 80%-ban csak okleveles említések, újkori vonatkozások voltak. Az ezelőtt régészeti szempontból ismertnek minősíthető 9 helyszínhez képest, jelenleg 92 lelőhelyen történt meg az egységes szempontok szerinti terepi adatgyűjtés, mely több mint tízszeres emelkedést jelent.

Az új adatok és forráscsoportok felismerése és beemelése nyomán, a 92 helyszín közül 33 középkori templomos hely e dolgozat keretében lett felderítve, beazonosítva, a régészet számára ezelőtt ismeretlennek minősültek. Az új információk fényében a régebbi adatok újraértelmezése, szintén jelentős számú terepi azonosítás előtt nyitott utat. További 41 helyszínen pontosítások voltak szükségesek, néha a lelőhely

⁷ BICZÓ 1987.

elhelyezkedését illetően is, de kiterjedését, a kerámiaanyag korát, szóródásának intenzitását tekintve szinte mindegyik esetben korrigálni kellett. Mindössze 11 olyan középkori templomos lelőhely volt, melyeknél a disszertáció szempontjából elégséges korábbi régészeti adat állt rendelkezésre, így nem volt szükség azok újabb hitelesítésre.

Úthálózat

A térképi állomány georeferálása nyomán, az úthálózat kapcsán kiemelkedő eredményeket lehet felmutatni. A középkori úthálózat-rekonstrukciónak, a középkori települések pontos térképi elhelyezése volt az eredője. A főként a 18. századi térképek útjai és a pontosan beazonosított régészeti lelőhelyek egymáshoz való viszonyulása nyomán, a Duna–Tisza közét átszövő középkori úthálózat minden eddigénél pontosabb felrajzolása megtörtént. Alapvető fontosságú volt annak felismerése, hogy a 18. századi térképek őrzői a késő középkori állapotoknak, azok megfelelő szűrőn keresztül alkalmasak a középkori utak nyomvonalának meghatározásához.

Térinformatika

A térképészet mindig is jelentős adatokkal gazdagította a régészettudományt, a térképi anyag ilyen mélységben történő bevonása korábban azonban nem volt általános. A térinformatika hódítása minden eddigénél látványosabb és pontosabb lehetőséget adott a térképek használhatóságát illetően. E dolgozat egyértelmű bizonyítékát adja annak, hogy a térképek az egyik legfontosabb, kiemelkedő forráscsoportját jelentik a későközépkori településrendszer kutatásának. Mára a kutatási eredmények előrehaladtával, a visszacsatolások révén minden eddigénél pontosabb, kiemelkedő állomány áll rendelkezésünkre.⁸ A térképek használatának jelentőségét mutatja, hogy több mint 20 esetben kizárólag e jelölések segítettek a helyek lokalizálásban, majd a terepi azonosításban. Emellett elengedhetetlenül fontosnak bizonyultak a lelőhelyeknek a történeti forrásokban szereplő falvakkal, szállásokkal való azonosításához, hiszen a mai településhatárok már csak részben tükrözik a középkori birtokviszonyokat, azok sok helyen jelentős átalakuláson mentek keresztül.

Vízrajz

Elkészült a Kiskunsági Homokhátság középkori vízrajzi térképe, melynek lokális meghatározásában a régészeti lelőhelyek elhelyezkedését is figyelembe kellett venni. A valószínűsíthető késő középkori vízrajzi helyzetet a II. katonai felmérés és a mostanra a környezetet jelentősen megváltoztató lecsapolásokat közvetlenül megelőző, 1960-as évek térképei adják leginkább vissza. Bár az éghajlatkutatás több kisebb változást is kimutatott a középkor időszakában, ez a régészeti lelőhelyek elhelyezkedése alapján, gyökereiben nem mutatott olyan észrevehető változásokat, mint például azt megelőzően a szarmata korszak szembeötlő, száraz periódusa.

A vízrajzi térkép segítségével a szisztematikus terepbejárással megkutatott nagyobb területeken, sikerült felismerni középkori települési gócpontokat. Az Árpád-korban is egyértelműen a vizesebb környezet vonzotta a letelepedést, a szárazabb területeken csak kisebb lelőhelyek vannak. A késő középkorban azon-

⁸ Mindez elsősorban Pánya István térinformatikus munkáját dicséri.

ban alig találni olyan akár kisebb települést is, mely ne valamilyen nagyobb vízhozamú tó vagy ér mellett feküdt volna. Ez a vízhez való közeledés alapvetően teljesen logikus településszervezési elv, mindamellet a további települési kutatások során feltétlenül érdemes a vízrajzi térkép használata akár annak meghatározásához, hogy hol valószínűsíthetünk inkább jelentősebb központokat, hol számolhatunk települési sűrűsödéssel.

Tatárjárás és falupusztásodás

A kutatások részeredményének lehet tekinteni abban az alapvető kérdésben való állásfoglalást, hogy a tatárjárás pusztításának mértéke hogyan és számszakilag mennyiben is határozható meg.

Egyes vélemények szerint a tatárjárás ugyan mélyreható változást eredményez, de felvetődött, hogy a források alapján ennél korábban is észlelhető egy természetes falupusztásodási folyamat elindulása. A dolgozatban aprólékosan kifejtett érvek alapján, a 13. század folyamán bekövetkezett pusztásodás fő okát a tatárjárásban kell keresnünk a Kiskunsági Homokhátságon. A tatárjárás pusztításának témája kapcsán kijelenthető, hogy a mai Kiskunság területére is a Győrffy György által meghatározott szomszédos Csongrád-megyei, Tisza-menti pusztulás mértékét határozhatjuk meg, mely legalább 75%-ot jelent.⁹ Az arányt tovább ronthatja, hogy az Árpád-kori templomos helységek felderítése jellegükből adódóan általában nehezebb, mint a későbbi, 14–16. századi településeké. A fenti okfejtés nyomán az mutatkozik, hogy a Homokhátságon, a templomos települések 13. század közepére történt elpusztulása könnyen elérheti a 90–100%-os pusztulási mértéket is. A Kiskunsági Homokhátság központi területein a 13. századi pusztásodás fő oka nem egy természetes úton indult településintegrációs folyamat volt, ezt a nagyfokú pusztulást – legalábbis ebben a térségben – döntő részben a tatárjáráshoz kell kötnünk. Mivel a kutatási módszerek a Kiskunsági Homokhátság egyes jobban kutatott mikrorégióihoz kötöttek, így ezek a számok kizárólag erre a síkvidéki részre érvényesek, az országos pusztulási arány ettől nyilvánvalóan eltér.

Kimutatható egyes templom körül megfigyelt árokrendszerről, hogy eredetileg védelmi funkciója volt és többségében az Árpád-korhoz, pontosabban a 13. századhoz lehet őket kapcsolni. Ezek az összetett és nagyméretű templom körüli árokrendszerek joggal köthetőek a tatárjárás eseményeihez.

Kunok

Részben a fentiekhez kapcsolódó eredmény a kunok szállásterületének vizsgálata, a korai kun szállárendszer meghatározása. A terület speciális helyzetét az adja, hogy a 13. század közepén egy teljesen elpusztított – így ezzel egyben konzervált – magyar, keresztény települési rendszerben átmenet nélkül megjelennek a szokásaikban, életmódjukban és nyelvükben is jelentősen eltérő kunok. A rendelkezésre álló főként régészeti és nyelvészeti adatok alkalmasnak bizonyultak annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a kunok mennyiben használták fel a tatárjárás során lényegében elpusztult korábbi magyar települési rendet. Látható, hogy szállásaik legalább fele nem korábbi települést vesz birtokba, hanem egyéb szervezési elv szerint alakul. Fontos észrevétel és a rendelkezésre álló módszerekkel bizonyítható, hogy gyakran nagy hozamú vizek partján, a korai téli szállásaikon alakulnak ki a későbbi falvaik, már a beköltözésüket

⁹ GYÖRFFY 1963.

követő első időszakban. Mindenképpen kiemelkedő jelentőségű a kun településrendszer zártságával kapcsolatos megállapítás. Településeik nyilvánvalóan valamilyen rend szerint keletkeztek, mely rendszer – legalábbis az első évtizedekben – ugyanolyan elkülönülő és zárt lehetett, mint társadalmuk. Ez a későbbiek során folyamatosan változni fog, a kunok fokozatos integrációjával idővel felbomlik, mindamellett különleges jogállása kapcsán megőriz valamit a korai elkülönülésből.

A kiskunsági kun szállásterület a korábban gondoltnál jelentősen zártabban indul, csak a források által vizsgálható időszakban már beindul ennek felbomlása. Ennek pontos megértéséhez azonban még kevés információ áll rendelkezésünkre.

Tájhasználat

Mindenképpen további elemzések szükségesek a tájhasználat kérdéskörének kibontásához, mindenesetre a rendelkezésre álló adatok alapján is kimutatható egy jelentősebb életmódbeli váltás a 13. században. A csapadékviszonyok, így a vízrajzi környezet is megközelítőleg állandó maradt a középkor folyamán. Bár az éghajlati viszonyok változtak a 13. századtól, de éppen hűvösebbre fordult az időjárás. Ezzel szinte párhuzamosan a települési rendszer a tatárjárás pusztítása után integráción ment keresztül, jelentősen kevesebb település alakult ki mind számában, mind kiterjedésében. Mindezek együttese éppen hogy nem indokolná a 13. századot követően, szerte a Kiskunságban kimutatható futóhomok megindulását. Az éghajlati viszonyok mellett ebben az időszakban csakis emberi közreműködés idézhette elő a homok mozgását. Mindez az Árpád-kor és a késő középkor viszonyában jelentős különbözőségekre utal a tájhasználat tekintetében, mely végeredményben eltérő gazdálkodást valószínűsít. Tekintve a területre beköltöző kunok életmódját, megfelelő magyarázatot kapunk ezen antropogén hatásra, egyben gyanítható, hogy a 15. századtól már a történeti források szerint is hangsúlyos nagyállattartó gazdálkodási forma és pusztahasználat gyökerei, valóban a kunok gazdálkodásáig nyúlnak vissza.

Birtokviszonyok

A hódoltság okozta pusztásodás következtében, némely mezőváros területe hatalmasra nőtt. Emellett azonban kimutatható, hogy egyes törekvések már a 14. századtól is befolyásolták az újratelepítéseket, lerakva az alapját a kora újkorra kiteljesedő, a külterjes állattenyésztést előtérbe helyező, pusztákra épülő határhasználatnak. E városok külterülete már a késő középkorra is megnövekszik, magukba olvasztva kisebb, Árpád-kori birtoktesteket. Kecskemét környékén az 1456-os állapotot leíró oklevélben szereplő pusztán maradt birtokok is egyértelműen jelzik e törekvés eredményét.¹⁰ Mi sem mutatja jobban e szándékot, mint Zsigmond király 1423-ból származó oklevele, melyben a kunok panasza szerint „...*Kecskemét és Kőrös lakosai ... igen gyakran ezeket a pusztákat előre megfontolt szándékkal legeltetik, összetiporják és elpusztítják a termést rajtuk...*”.¹¹ Szeged a 15. század második felében – kihasználva a pestisjárványok okozta népességcsökkenést – már nyíltan ennek megfelelően perlekedik a korábbi, ekkor már lakatlan kun szállás, *Asszonyszállása* birtoklásáért. Úgy tűnik, hogy egy, a késő középkorban végbemenő, szándékos településkonzentráció érhető tetten, mely a nagyobb határ kialakításának igényét eredményezte az új típu-

¹⁰ HORNYIK 1927. 16.

¹¹ HORNYIK 2011. 39.

sú gazdaságpolitika jegyében. Minden bizonnyal hasonló folyamat játszódott le már közvetlenül a tatárjárás után is, csak az akkori települési és birtokrendszerből adódóan az még kisebb területek összeolvadását jelentette. A későközépkorra így alakulnak ki változó, kisebb nagyobb birtokok, annak függvényében, hogy hány Árpád-kori kisbirtokból álltak össze.

A terület növelésére tett erőfeszítés egyet jelentett a puszták kialakításának akaratával, mely ahhoz a településintegrációs folyamathoz vezet, melyet falupusztásodásnak hívunk. Mindazonáltal a településtörténeti kutatások a Kiskunságban arra figyelmeztetnek, hogy ez az integrációs folyamat nem egy természetes és kötelező érvényű, a gazdasági fejlődéssel együtt járó út célja volt, hanem csak végeredménye. Mindössze akkor zajlottak ilyen folyamatok, mikor valamely külső – esetleg belső – tényező nyomására drasztikus változás lép be a társadalmi rendszert illetően, mely ez esetekben jelentős népességcsökkenéssel járt együtt. Így az a helyzet áll elő a Kiskunságban, hogy elsősorban ne gazdasági okokat keressünk az amúgy látványos integrációs folyamatok mögött, mely majd kifejti ezt követően a társadalomra gyakorolt hatását. Úgy tűnik, hogy ez éppen fordítva van, tehát az integráció egy társadalmi törés következtében generált gazdasági váltás, mely nem következett volna be – legalábbis semmiképpen sem ilyen látványosan – a népesség drasztikus csökkenése, így a tatárjárás és a török hódoltság nélkül.

A középkori temetők kronológiai kérdései

A felsőmonostori ásatás temetői kapcsán tett megfigyelések eredményeképpen megkockáztatható, hogy a templom körüli temetők látszólagos rendezetlensége és ebből eredő kronológiai nehézség Pétermonostorán is túlmutatva, általános érvénnyel finomítható. Pétermonostorán a fokozatos átépítések miatt a temetőrészletek, vertikálisan és horizontálisan is több soron elkülönülnek, így a temetkezési szokások rövid, kb. 30-60 éves szakaszokra bontva vizsgálhatóak. Kiskunfélegyháza–Templomhalmon a tereprendezéssel együtt járó feltöltés révén lettek jól elkülöníthetőek a korai, Árpád-kori és a késő középkori temetkezések. Ezek nemcsak a mellékletek típusa szerint válnak el, hanem egyes rítusokban is. A Templomhalmon már Bálint Alajos is megfigyelte a faszén szórását a sírokba.¹² Az újabb ásatások kétséget kizáróan bizonyították, hogy ez a sírhorizont kivétel nélkül a korai időszakhoz tartozik, kizárólag az Árpád-korhoz köthető. A pénzekkel keltezett, bizonyosan 11. század végi sírokban ellenben nem volt megfigyelhető ez a szokás, tehát Félegyházán is a 12. századra lehet keltezni a faszén szórását a sírokba. Az ide tartozó vázak kivétel nélkül egyenes kartartással voltak a sírokban, mely szintén egyezést mutat a Pétermonostorán megfigyelt jelenségekkel. Emellett érzékelhető volt egy teljes leletnélküli horizont is, ahol az egyenes kéztartás dominanciája megszűnik. Mindkét helyszínen – Pétermonostorán fizikailag is elkülönülve – a 14–16. századi sírok a korábbiaktól teljesen eltérő mellékletadási és jól ismert vegyes kéztartási szokásokkal jelentkeznek.

Megkockáztatható az a feltételezés, hogy az itt és Félegyházán is megfigyelt jellemzők, tendenciózusan érvényesek lehetnek a térség más középkori templomkörüli temetőinek esetében is. Így a középkori templomkörüli temetők ásatásainál, az előzőekben említettől kevésbé egyértelmű helyzetek esetén is lehetséges fogódzót találni a temetkezések kronológiáját illetően.

¹² BÁLINT 1956. 78.

Településrend

A nagy változást hozó történéseken kívül, mint a tatárjárás és a török hódoltság, jó néhány, többé-kevésbé megfogható, konkrét eseményekhez nem feltétlenül kapcsolható folyamat is lezajlott a 13. és a 16. század között, melyek hatást gyakoroltak a terület települési rendjére. A minden rendelkezésre álló adatot beillesztő rendszer úgy tűnik, alkalmasnak bizonyult a középkori településrend állandóan változó, pulzáló folyamatát követni, hiszen egyetlen pillanatban sem nevezhetjük statikusnak a települési rendet. Ez nemcsak az Árpád-kor és a késő középkor viszonyában történt meg, hanem a célterületen szinte századokra lebontva mutatja meg az aktuális állapotokat.

Az egy-egy adott időszakra jellemzett települési rendszer kialakulása a folytonos mozgással, alakulással együtt szemlélhető csak, melyek felismerése az állandó problémát jelentő forráshiány és a rendelkezésre álló régészeti feltételek korlátoltsága miatt néha csak nehezen sikerülhet. Mindamellettt észrevehetőek azok a vonások, amik mentén beszélhetünk egyes időszakok településtörténeti jellegzetességeiről. Ezen jegyek nyomán kíséreltük meg a Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténetének külön szakaszokra való szétbontását.

A Kiskunsági Homokhátság területén folytatott településtörténeti kutatásoknak legfontosabb eredménye tehát, a minden eddiginél pontosabb középkori templomos lelőhelykataszter megalkotása, a helyszínek terepen történő beazonosításával. Szinte minden további, gyakran általános érvényű eredmény ennek folyománya, ebből eredeztethető.

Az alkalmazott kutatási szisztéma alkalmasnak bizonyult a Kiskunsági Homokhátság középkori településtörténetének minden korábnál pontosabb, mélyebb megismerésére.

Felhasznált irodalom

Bálint A. (1956): *A Kiskunfélegyháza–Templomhalmi temető*. MFMÉ. pp. 55–83.

Biczó P. (1987): Adatok Bács-Kiskun megye középkori építészetéhez. In: Sztrinkó I. (szerk.): *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1986*. Kecskemét, pp. 71–80.

Györffy Gy. I–IV.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1963–1998.

Györffy Gy. (1963): Magyarország népessége a tatárjárástól a XIV. század közepéig. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest

Hatházi G. (2004): *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. Opuscula Hungarica V. Magyar Nemzeti Múzeum

Hornyik J. (1927): *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. Kecskemét

Hornyik J. (2011): Kecskemét város története oklevélzárral. Az I. kötet latin nyelvű okleveleinek magyar fordítása. In: Péterné Fehér M. (szerk.): *Kecskeméti Örökség Könyvek I.*

Méri I. (1954): *Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményeiről II*. Arch. Ért. 81. pp. 138–154.